

ETO: 81'42

81'373.612.2

DOI: 10.19090/hk.2025.1.121–134

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SZABÓ LAKI Boglárka

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

boglarka.laki@ff.uns.ac.rs

ORCID 0000-0001-7168-1024

KOREFERENCIÁLIS ELEMEL A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEKEL

Coreference in oral life stories

Koreferencija u govornim životnim pričama

A dolgozat a vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténeteiben megjelenő koreferencia jellemzőit tanulmányozza kognitív szövegtani keretben. A koreferencia fogalmának rövid áttekintése után az élettörténetekben megjelenő koreferenciális elemek jellemzőit, típusait vizsgálja, a sematikus fogalommal kifejezett koreferenciát állítva az elemzés középpontjába. Mivel az élettörténetek a perszonális narráció típusát képviselik, vagyis a szövegek alkotója az E/1. személyű elbeszélő, kiemelt hangsúlyt kap az E/1. koreferencia jellemzőinek vizsgálata, kapcsolatba hozva a szövegtopik és szövegfókusz fogalmakkal. A dolgozat érinti a koreferenciális elemek és a nézőpont közötti összefüggést is.

Kulcsszavak: koreferencia, beszélt nyelvi élettörténetek, nézőpont, kognitív szövegtan

Bevezetés

A mikroszintű szövegtani formák közül a deixis és a koreferencia igen fontos szerepet tölt be a szövegvilág megteremtésében (Tolcsvai Nagy 2001, 121). Egy korábbi tanulmányomban (Laki 2014) már részletesen vizsgáltam a deiktikus nyelvi elemek beszélt nyelvi élettörténetekre jellemző típusait, milyen szerepet játszanak a személyjelölésben és a nézőpontoszerkezet jelölésében, valamint vizsgáltam a tér- és időviszonyok létrehozásában betöltött funkciójukat e szövegtípusban. Jelen tanulmány a beszélt nyelvi élettörténetekben megjelenő

koreferenciális elemek jellemzőit kutatja, a sematikus fogalommal kifejezett koreferenciát állítva fókuszba.

A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei*¹ című kötetben megjelent, élőszóban elhangzott szövegek írott formája képezte (Savić–Mitro 2006). A szövegeket a Női Stúdiumok és Kutatások szervezet munkatársai, kutatói rögzítették, és végezték el a transzkripciót. A kötet tizenöt vajdasági magyar nő élettörténetét mutatja be, betekintést nyújtva életükbe, hétköznapijaikba, társadalmi és egyéb szerepvállalásaikba. E szövegeket dialogikus élettörténeti narratívának tekinthetjük: kérdések által előhívott, hosszabb terjedelmű válaszokról van szó, amelyek történeteknek, valamint a világgal és az egyén életével kapcsolatos gondolatoknak a sorából állnak össze.

A koreferencia fogalmának rövid elméleti áttekintése után annak típusaival foglalkozom, megvizsgálva, melyek jellemzőek a beszélt nyelvi élettörténetekre. A dolgozat a sematikus fogalommal kifejezett koreferenciát helyezi az elemzés fókuszába. Az élettörténetek a perszonális narráció (Tátrai 2000) típusát képviselik, vagyis a szövegek alkotója az E/1. személyű elbeszélő. Az élettörténetek sajátosságából adódóan kiemelt hangsúlyt kap az E/1. koreferencia jellemzőinek tanulmányozása, kapcsolatba hozva a szövegtopik és szövegfókusz fogalmakkal, továbbá érintem a koreferenciális elemek és a nézőpont közötti összefüggést is (figyelembe véve, hogy a szövegek dialogikus beszédhelyzetben hangzanak el, aminek következtében nézőpontváltás következik be).

A koreferencia

A koreferencia jelentése 'együtt utalás, azonos vonatkozás'. Tolcsvai Nagy Gábor meghatározása szerint koreferenciáról beszélünk, amikor „*a szövegben két nyelvi egység (morféma, szó vagy kifejezés) ugyanarra a szövegvilágbeli dologra referál (vonatkozik)*” (Tolcsvai Nagy 2001, 181). Petőfi S. János a következőképpen fogalmaz: „koreferenciális elemeknek nevezzük azokat a nyelvi elemeket/kifejezéseket, amelyek verbális megjelenési formájukat tekintve különbözőek, de az olvasó/interpretátor meggyőződése szerint a szövegvilág ugyanazon tárgyra/tényre utalnak” (Petőfi S. 1997, 24).

A szakirodalomban a koreferencia fogalmának többféle felfogásával találkozunk. Ezek részletes áttekintése azonban nem képezi dolgozatom tárgyát, csupán néhány megjegyzést teszek az általam követett felfogással kapcsolatban.²

¹ E kötet cím rövidítése a továbbiakban VMNÉ.

² A koreferencia áttekintéséről lásd: Tolcsvai Nagy 2001.

Mindenekelőtt meg kell említeni Halliday és Hasan (1976) munkáját, amelyben a mikroszintű szövegtani fogalmak egyik korai bemutatását találjuk. Fontos fogalmuk az utalás, amelyhez két elem szükséges, az utaló (önmagában nem értelmezhető) és az utalt (szemantikailag értelmezhető) elem. Az előre- vagy visszautalás lehetőségét az azonos szövegvilágbeli dologra való vonatkozás adja. Tolcsvai Nagy (2001) elkülöníti a koreferencia korábbi magyarázatait, valamint a kognitív megközelítést. Egyes korábbi magyarázatok úgy tekintették, hogy a koreferencia a mondatok összekapcsolásának egyik eszköze, tehát a szöveggrammatika, a konnexitás egyik jelensége. A kognitív felfogású elméleteket elsősorban az a kérdés foglalkoztatja, hogy hogyan történik a szövegmegértés az anafora feldolgozása során, hogyan találjuk meg az antecedenst, az utalt elemet, hogyan kapcsoljuk össze az utaló és az utalt elemet. „A koreferencia kognitív magyarázataiban nyelvtani, jelentéstani, pragmatikai és kognitív pszichológiai szempontok egyaránt találhatók. E szempontok a referencia, a szövegfókusz, a szövegtopik, a szövegvilág és a nézőpont kategóriáinak alkalmazásával egy keretbe foglalhatók” (Tolcsvai Nagy 2001, 197).

A spontán társalgásokban a koreferencia jelentős szerepet játszik a társalgás egyes fordulói közötti kapcsolat megteremtésében (Boronkai 2008, 180). Az interperszonális kommunikációs szituációban elhangzó dialogikus élettörténetekben a koreferenciának természetesen szerepe van a fordulók közötti kapcsolat létrehozásában, de a szövegek narratív természetéből adódóan kiemelt funkciót tölt be a monologikus egységek mondatai, valamint ezen egységek közötti kapcsolat megteremtésében is – vagyis a koreferencia, amely mikroszintű szövegtani forma, nemcsak a szöveg mikroszintjén működik, hanem azon túllépve az élettörténetek mezo- és makroszintjén is érezteti hatását, hozzájárulva a szövegösszefüggés kialakításához.

A koreferencia, annak alapján, hogy hol található a kifejtett elem a koreferens szerkezetben, lehet anaforikus és kataforikus. A dialogikus narratívumokban is e kétféle koreferens szerkezetet különíthetjük el. A koreferencia tipikus szerkezeteit három összetevő alkotja (több változatban): referens–antecedens–anafora és referens–katafora–posztcedens. A referens az a dolog, amire a szövegbeli nyelvi elem referál. Az antecedens olyan nyelvi elem, amely fogalmilag reprezentálja a referenst. Az anafora részleges reprezentációval utal vissza az antecedensre, és rajta keresztül referál a referensre. A katafora részleges reprezentációval előreutal a posztcedensre, és rajta keresztül referál a referensre. A posztcedens olyan nyelvi kifejezés, amely fogalmilag reprezentálja a referenst (Tolcsvai Nagy 2001, 182).

Az (1a) példában a referens–antecedens–anafora szerkezet jelenik meg, amelyben a referens *Plácido Domingo* elmebeli reprezentációja, az antecedens

Plácido Domingo teljes nyelvi reprezentációja, az anafora pedig a *vele* személyes névmással kifejezett részleges nyelvi reprezentáció.

- (1a) „*Plácido Domingóval* szerettem volna énekelni! Híres olasz tenoristákkal fölléptem, de *vele* nem sikerült énekelnem” (VMNÉ, 97).

Az (1b) mondatban a referens–katafora–posztcedens szerkezet példáját találjuk, melyben a referens a *fotózás* fogalom elméleti reprezentációja, a katafora a *valami* határozatlan névmással kifejezett részleges nyelvi reprezentáció, a posztcedens pedig a *fotózás* főnévvel kifejezett teljes nyelvi reprezentáció:

- (1b) „Előtte azonban még *valami* rabul ejtett: a *fotózás*” (VMNÉ, 103).

A katafora egyik jellemző megjelenési formája a beszélt nyelvi élettörténetekben az alárendelő összetett mondatokban jelentkező koreferenciatípus, amikor a részleges nyelvi kifejezés által jelölt dolgot a beszélő a következő tagmondat(ok)ban fejti ki:

- (2a) „*Azt* hiszik, hogy *ahhoz csak a férfiak értenek*” (VMNÉ, 98).
(2b) „Voltak *olyan* könyvek, *amelyeket elolvastam ugyan, de nem értettem meg teljes egészében*” (VMNÉ, 103).

A koreferencia kognitív megközelítése esetén nem annyira az utalás iránya a meghatározó, tehát hogy anaforikus vagy kataforikus elemekről van szó, hanem a nyelvi elemek kifejtettsége és fogalmi jellege. Annak alapján, hogy mindkét vagy csak az egyik szövegbeli elem kifejtő és fogalmi jellegű-e, megkülönböztetünk *kifejtő* (például főnévvel kifejezett) és *részben kifejtő* (például névmással, morfémával, Ø-val kifejezett) koreferenciát (Tolcsvai Nagy 2001, 181–182). A kifejtő, kidolgozott fogalommal kifejezett koreferencia valamivel ritkábban fordul elő az élettörténetekben, hiszen egy fogalom, személy stb. említése után gyakran csak részleges nyelvi reprezentációval utalunk a referensre.

- (3) „Viszont egy unalmas és rossz *szöveget* egy nagyon jó fotóval lehet illusztrálni, ami arra készteti az olvasót, hogy elolvassa az *írást*, amit különben nem tenne meg” (VMNÉ, 114).

A (3) példában az antecedens főnév (*szöveg*), amelyre a harmadik tagmondat kidolgozott fogalommal kifejezett szinonimája (*írás*) utal vissza. Ez az egyazon mondaton belül előforduló koreferencia példája. (Az idézett szövegrészletben sematikus fogalommal kifejezett koreferencia is előfordul, amelyre itt nem térek ki.)

Igen gyakran találkozunk részben kifejtő, sematikus fogalommal kifejezett koreferenciával. Ennek kifejezőeszközei lehetnek a különböző névmások, a személyt és számot jelölő ragok, a jelek (valamint az egyeztetés és a határozottság jelölése):

- (4a) „Ezerkilencszázharminckilencben *születtem* Szécsányon, de csak egy évig *éltünk ott*, azután *elköltöztünk* Versecré” (VMNÉ, 138).
- (4b) „A fiú apja elküldte postán a pénzt, *amit* előírt a törvényszék, utána meg *eljött és visszakérte*” (VMNÉ, 181).

A (4b) példamondatban az első és a harmadik tagmondat mellérendelő viszonyban áll egymással, a második tagmondat pedig az első alárendeltje. A második tagmondat alanya az E/3. személyű *törvényszék*, míg a harmadik tagmondatban csak igei személyragokkal történik utalás a szintén E/3. személyű alanyra. Itt alanyváltás következik be, azonban a kontextus és a világról való ismereteink alapján következtetünk arra, hogy a harmadik tagmondat alanya az első tagmondatban említett *apa*.

Mint ahogyan minden szövegben, úgy az élettörténetekben is az először említett fogalmakat önálló jelentésű szavak segítségével fejezzük ki, míg az újramegjelenítést többnyire toldalékok, névmások segítségével végezzük. Mivel beszélt nyelvi szövegekről van szó, olykor előfordul, hogy egy utaló elem több referensre is vonatkozhat. Az utaló elemek és az önálló jelentésű szavak közötti kapcsolatot azonban általában fel tudjuk fedni, illetve azonosítani tudjuk őket a kontextus ismerete és a világról alkotott tudásunk alapján.

Koreferenciális elemek a beszélt nyelvi élettörténetekben

A szövegvilág egyik legfontosabb eleme a *nézőpont* vagy *perspektíva*, „vagyis az a helyzet, ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli és végrehajtja feldolgozásukat” (Tolcsvai Nagy 2001, 125). A perspektíva az élettörténeti narratíva meghatározó jellemzője: az élettörténetet létrehozó események bizonyos nézőpontból kerülnek bemutatásra. Tolcsvai kognitív megközelítésű szövegtana a nézőpontot makroszintű jelenségnek tekinti, amelynek kialakításában fontos szerepet játszanak a mikroszintű nyelvi elemek, mint a koreferencia és a deixis.

A beszélt nyelvi élettörténetek sajátossága, hogy a szövegvilág történései az E/1. személyű narrátor, a történetmondó szempontjából és értelmezésében mesélődnek el. Szövegtipológiai jellemzőjük, hogy a szövegek középpontjá-

ban az E/1. személyű narrátor áll, így gyakoriak magára az elbeszélőre vonatkozó utalások.

Az élettörténetben a narrátor célja elsősorban önmaga, illetve élete történéseinek bemutatása, a szövegek elbeszélői nézőpontja pedig E/1. Ebből következően nagy az E/1. koreferencia megterheltsége. Nemritkán azonban T/1., E/3., valamint T/3. személyre vonatkozó koreferenciális elemek is jelentkeznek, hiszen a narrátor saját élettörténetében családtagjairól, rokonairól, közeli ismerőseiről is beszél, illetve azokról a személyekről, akik fontos szerepet játszottak életében. Az is előfordul, hogy egy-egy elbeszélő kevésbé kerül előtérbe saját élettörténetében: családja bemutatására fekteti a hangsúlyt, vagy önmagát más személyekhez való viszonyában ábrázolja. Ez kihathat az egyes és többes szám 1. és 3. személyre vonatkozó koreferencia arányára is.

A koreferenciális nyelvi elem állhat szövegtopik és szövegfókusz szerepben. A szövegfókusz a szöveg (szövegrészlet, forduló) legkiemelkedőbb összetevője, a szövegtopik a szöveg háttérének eleme, általában már említett, ismert elemet tartalmaz. Ha a koreferens elem szövegtopik, vagyis a mondatban nem kiemelt helyen áll, akkor igei személyragok ($\emptyset$ + INFL) jelölik, míg ha a koreferens elem hangsúlyos, vagyis fókusz pozícióban található, akkor névmás (PRO) jelöli, és ekkor névmási koreferenciáról beszélünk (Tolcsvai Nagy 2001, 198–222).

A továbbiakban a beszélt nyelvi élettörténetekben előforduló sematikus fogalommal kifejezett koreferenciát vizsgálom.³ Az alábbiakban az E/1. személyű koreferencia megvalósulásának főbb eseteit figyelhetjük meg.

E/1. anaforikus koreferencia szövegtopik szerepben ($\emptyset$ + INFL):

(5a) „Csak most visszagondolva *tudom*, hogy mennyi minden hiányzott. Azt *hiszem*, még boldog is *voltam* bizonyos értelemben” (VMNÉ, 139).

Az (5a) példában az elbeszélő személyére, anaforikus koreferenciát hozva létre, csak az igei személyragok utalnak, az elbeszélő pedig mindvégig topik pozícióban marad.

Mivel az elbeszélő célja életének bemutatása, a beszélt nyelvi élettörténetek egyik legjellemzőbb koreferenciátípusa az E/1. személyű topik helyzetű

³ A beszélt nyelvi élettörténetek (fogalmi koreferenciával is foglalkozó) koreferenciaelemzését lásd még: Laki 2020. Az elemzés a koreferenciát szövegtípusfüggő jelenséggént vizsgálja Petőfi S. (1998) alapján. A vizsgált szövegrészlet elemzése által megalkotott koreferenciamátrix vizuálisan is kimutatja a többnyire koreferencialáncot alkotó koreferenciaindexeket. Az elbeszélő/elbeszélt 'én'-re koreferens elemek sokasága vonatkozik, koreferencialáncot hozva létre, ami egyben a szövegösszefüggés egyik hordozója is. Mindez azt is alátámasztja, hogy a koreferencia hatóköre túlmutat a mikroszinten.

anaforikus koreferencia, melynek jelölője Ø + INFL. Az E/1. személyű megnyilatkozások sorozata nemritkán E/1. koreferencialáncot hoz létre. A beszélő személyére olykor mondatokon át csak az igei személyragok, esetleg a birtokos személyjelek utalnak. Alanyazonosság és mondattopik-azonosság esetén a második alany (és általában a további alanyok) nyelvi jelölője Ø + INFL. Az E/1. személyű narratívumokban a nem E/1. személyű referensek közbeékelődése nem okoz problémát azok meghatározásában. Például:

- (5b) „– Ezerkilencszázharminckilencben *születtem* Szécsányon, de csak egy évig éltünk ott, azután elköltöztünk Versecre. A *szülőfalumat* csak két alkalommal *láttam*, de már felnőtt *koromban*, egyszer csak átutazóban *voltam*, másodszor pedig valamilyen kivonatra volt *szükségem*, s akkor jól *megnéztem* magamnak, de nem *tudom*, melyik lehetett a *szülőházam*, azt már rég lebontották. Versecinek *tartom* magam, mert ott *éltem* egészen főiskolás *koromig*. Az elemi iskolát is ott *végeztem*” (VMNÉ, 138).

Az E/1. személy jelölése tehát gyakran inflexiós toldalékok segítségével történik, hiszen ezek is egyértelműen jelzik a beszélő személyét. Az E/1. anaforikus koreferencia nyelvi formája általában akkor lesz ismét PRO (de nem kötelezően), ha megszakad az alanyazonosság.

- (6) „Már említettem, apám magyar, római katolikus, anyám német protestáns luteránus vallású, és családja a német protestáns valláshoz tartozott. *Én* a katolikus vallás szellemében nevelkedtem, katolikus templomban kereszteltek, nyolcéves koromban elsőáldozó voltam, tízévesen bér mátkoztam” (VMNÉ, 202).

Az E/1. anaforikus koreferencia (PRO) fókusz pozícióba is kerülhet:

- (7) „Amikor az Ökumenikus Szeretetszolgálatról van szó, *én* vagyok beosztáson, rangom miatt a legkézzelfoghatóbb, mert itt vagyok a kezdetől fogva” (VMNÉ, 210).

A (7) példában az *én* személyes névmás anafora, mely fókusz pozícióban található. Megjegyzendő, ha E/1. személyű személyes névmással kifejezett anaforikus koreferencia jelenik meg a szövegben, az mindenképpen hangsúlyosabb, mintha nyelvi jelölője Ø + INFL lenne, de nem kerül kötelezően fókusz pozícióba. Az élettörténetekben ugyanis rendszerint állítunk valamit magunkról, így többnyire az lesz a leghangsúlyosabb elem a mondatban. A PRO mondatkezdő topik, kontrasztív topik, kvantor stb. funkcióját is betöltheti. A (8) példában kontrasztív topik szerepében jelentkezik:

- (8) „Időm sem volt, pénzem sem sok, a távolság nagy, az összeköttetés pedig rossz. A mai diákok hetente rohannak haza, *én* meg leveleztem az anyámmal” (VMNÉ, 146).

Meg kell említeni, hogy az E/1. személyű alakok verbálisan rámutatnak a beszélőre, vagyis önmagára, a beszédesemény résztvevőjére, tehát ezek a nyelvi elemek deiktikus jelleggel is rendelkeznek, de emellett a legtöbb esetben anaforikus koreferenciát is képeznek (lásd Tátrai 2010, 216; Laki 2014, 176). Az én (E/1.) és a te (E/2.) mindig deiktikus, a beszélőt és a hallgatót a pillanatnyi beszélő csak deiktikusan tudja említeni (Tolcsvai Nagy 2021, 149). A személydeixis prototipikus kifejezőeszközei a személyes névmások (jelen esetben például az *én*), míg az inflexiók toldalékok kevésbé prototipikus jelölőknek tekinthetők.

A narratívákban gyakori a T/1. személyű anaforikus koreferencia is. A PRO E/1. kataforikus koreferencia nem jellemző az élettörténetekre. Az alábbiakban T/1. kataforikus koreferenciára (PRO) olvashatunk példákat, a (9a)-ban a posztcedens metaforikus értelmű:

- (9a) „Valahányszor híre ment, hogy megérkezett az új könyvszállítmány, *mi, könyvmolyok* rohantunk a raktárba, s a félig kicsomagolt könyvek között válogattunk, böngésztünk sietve és remegő kézzel, mert a könyvritkaságokból rendszerint kevés volt” (VMNÉ, 144).
- (9b) „*Mi, gyerekek* mindig sírva mentünk haza, hogy miért nem szeretnek bennünket úgy, mint azelőtt [...]” (VMNÉ, 78).

Amint említettem, az élettörténetekben gyakran a kommunikációban nem részt vevő személyről is beszél a narrátor.

E/3. anaforikus koreferencia (PRO):

- (10) „*Anyám* nemigen tudott varrni. Varrt *ő* aztán később, szükségből csinált *mindenfélét*, de hát *az* olyan is volt” (VMNÉ, 139).

A (10) példa antecedense az *anyám* főnév, amelyre az *ő* személyes névmás utal vissza névmási anaforikus koreferenciát hozva létre. A második mondatban egy tárgyra utaló anafora van, melynek nyelvi jelölője az *az* mutató névmás (így nem keletkezik zavar a személyre és a tárgyra utaló névmás referenciának meghatározásában), valamint találunk még egy anaforát: az *olyan* melléknévi mutató névmás az előtte álló tagmondatból, illetve az első mondat tartalmából oldható fel.

E/3. anaforikus koreferencia (Ø + INFL):

- (11a) „A *kislánnyal*, *Milénával* összebarátkoztam, sokat játszottunk együtt. Nagyot néztem, amikor *áthívott* hozzájuk, és láttam, hogy a konyhájukban tartják a disznókat és a kecskéket” (VMNÉ, 141).

Az *áthívott* ige személyragja koreferál az előzőleg említett 3. személyű antecedensre, mely főnévvel van kifejezve (itt egy kifejtett fogalmi koreferenciára is találunk példát: a *kislánnyal*, *Milénával*).

- (11b) „István *fiam* tehetséges emberként indult. Kanizsán *végezte* a mezőgazdasági konyhakertészeti iskolát, ahol a legmagasabb érdemrenddel *tiűntették ki*. Nagyon jó tanuló *volt*. Utána *befejezte* a főiskola első és második osztályát” (VMNÉ, 116).

A *végezte*, *befejezte* igék személyragjai a 3. személyű, főnévvel kifejezett *fiam* antecedensre koreferálnak, valamint a *tanuló volt* névszói igei állítmány segédigéje (kopula) is. Az antecedens egyébként a birtokos személyjellel utal a referenciális központra, a beszélő E/1. voltára. (A T/3. személyű *kitűntették* ige tárgy-as személyragja is az E/3. személyű antecedensre utal.)

Az élettörténetekre jellemzőek az egyes, de olykor a többes szám 3. személyről szóló szövegrészek is, aminek következtében megnő a 3. személyű koreferencia előfordulási gyakorisága is (nemcsak a személyekre, hanem a különböző fogalmakra való utalás esetén is ezzel találkozunk). A 3. személyű koreferenciatípusok közül az igei személyragokkal jelzett koreferens viszony a jellemző, amely pedig az élettörténeti szövegek természetéből adódóan nemritkán láncszerűen jelentkezik. PRO általában szintén alanyváltás után jelenik meg, vagy ha fókusz pozícióba helyezi a referenst az elbeszélő.

E tanulmány a sematikus fogalommal jelölt, elsősorban a személyre utaló koreferenciára fókuszál, de a 3. személyű koreferenciához kapcsolódóan megemlítendő, hogy a kidolgozott fogalmi koreferencia is 3. személyű, valamint anaforikus. A (12) példában az *ismerős* és a *varrónő* fogalmak állnak koreferenciális viszonyban egymással, amelyek közül mindkettő teljes kifejtett (főnévvel kifejezett) fogalom:

- (12) „Egy *ismerősünk*, egy *varrónő* kreálta a ruháit a rongyoszsákban talált ruhamaradékokból” (VMNÉ, 139).

A koreferencia létrejötte során gyakran keveredik a teljes fogalmi jelentésű és a sematikus fogalommal (PRO vagy Ø + INFL) kifejezett koreferencia. Például:

- (13) *Anyukám* a *kertet* művelte, nagyon szorgalmas *asszony volt*, az *apukámnak* a *fizetését* mindig *félrerakta*. *Abból élünk*, amit *ő* a *kis kertjéből*

keresett, később még földet is tudtak venni. Anyukám, hogy ne kelljen házbért fizetni, beköltözött a Telepen egy budárházba” (VMNÉ, 63).

Az E/2. személyű koreferencia nem gyakori jelenség a vizsgált korpuszban, annak ellenére, hogy dialogikus szituációról van szó, mivel a beszélgetőpartner néhány kivételtől eltekintve többnyire magázza az interjúalanyt (ekkor 3. személyű koreferencia jelentkezik). Az elbeszélőhöz intézett kérdésekben, valamint az idézetekben Ø + INFL anaforikus koreferencia jellemző. Pl.:

(14) „Hogyan *ismerkedtél* meg a *férjeddél*?

A bankban *dolgoztam*, amikor *megismerkedtem* a *férfjemmel* [...]” (VMNÉ, 126).

Az igei személyragok (*ismerkedtél, dolgoztam, megismerkedtem*) és a birtokos személyjelek (*férjeddél, férfjemmel*) is az elbeszélő személyére vonatkoznak (a beszélő-, illetve a nézőpontváltás következtében).

E/2. PRO anaforikus koreferencia pl. akkor fordul elő, ha hangsúlyossá szeretnénk tenni a beszélgetőpartner személyét. Pl.:

(15) „Azt hiszem, kevésbé ismert, mennyit tettél *te*, amikor az asszonyokat érintő projektumokról beszélünk” (VMNÉ, 210; a beszélgetőpartner témaindító mondata).

Mivel a beszélt nyelvi élettörténetek dialogikus szituációban elhangzó narratívumok, a koreferencia vizsgálatakor érdemes foglalkozni a nézőpontváltás kérdésével is.

A diskurzusoknak két résztvevője van: a feladó, aki létrehozza a megnyilatkozásokat, és a befogadó, aki befogadja az elmondottakat. Jelen narratív diskurzusok esetében a két résztvevő a történetmesélő, aki elmeséli élettörténetét, és a befogadó, az interjút készítő személy, aki értelmezi a szöveget. A kommunikációs szerepek nem cserélődnek fel, hiszen az interjúszituáció meghatározza a résztvevői szerepeket: a történetmondás csak az egyik résztvevő feladata, míg a másik résztvevő a feltett kérdésekkel segíti a történetmondást. Az elbeszélő történetében más személyek közötti dialógusok is feltűnhetnek, vagyis a beszélő más diskurzusokat is beemelhet saját történetébe (vö. Bahtyin 1988, 247–248; Tátrai 2002, 39 stb.). A hagyományos párbeszédszerepek tehát felborulnak a dialogikus élettörténeti narratíva során, ami pedig a koreferenciális elemek tekintetében is változást mutat a spontán társalgásokhoz viszonyítva.

A történetmesélést olykor megszakítják, s egyben irányítják az interjút készítő személy kérdései, ez pedig magával vonja az ideiglenes nézőpontváltást.

Amikor a beszélgetőpartner feltesz az elbeszélőnek egy rá vonatkozó kérdést, a kérdés és a válasz egyes elemei koreferens viszonyban állnak egymással, csak közben nézőpontváltás történik:

(16a) „*Foglalkozott-e társadalmi munkával?*

– A tanítói *pályám* mellett mindig valamilyen társadalmi munkát *végeztem*” (VMNÉ, 80).

A (16a) párbeszéd-részletben E/3. és E/1. személyű igei személyragok, illetve E/1. személyre utaló birtokos személyjel található. Mivel párbeszéd-ről van szó, nézőpontváltás következtében az E/3. és az E/1. „kiegyenlítődik”, vagyis mindkét mondat igei személyragjai, valamint a birtokos személyjel az elbeszélőre utal. (A [16a] és a [16b] idézetben más nyelvi kifejezések is koreferens viszonyban állnak, amelyekre most nem térek ki.)

(16b) „*Élete folyamán került-e olyan helyzetbe, amikor úgy gondolta, hogy könnyebben boldogulna, ha nem nő, hanem férfi lenne?*

– Sokszor *voltam* olyan helyzetben. Kora *ifjúságomtól* kezdve író *akartam* lenni, mert az *anyám* író *volt*, és *ő volt az eszményképem*. Úgy *gondoltam*, hogy amit *ő csinál*, az a legszebb és a legjobb, *láttam*, hogy *ő* akkor boldog, ha *ír*. *Mondogatta is nekem*: – *Látod*, ezt nem biztos, hogy közlik, az is lehet, hogy nem *kapok* érte pénzt” (VMNÉ, 155).

A (16b) dialógus-részletben is nézőpontváltás következik be, amelyet a koreferenciális elemek (főként az igei személyragok és a birtokos személyjelek) jeleznek. A kérdező E/3. személyű igealakokat használ az önözés révén, míg az elbeszélő E/1. személyben nyilatkozik meg (míg a válaszban az E/3. személyű alakok már az édesanyjára vonatkoznak). A szövegrészlet érdekessége, hogy a történetmesélő válaszában idézi egy harmadik személy, az édesanyja szavait. Az édesanya idézett szavai E/2. személyűek, az E/2. igei személyragok az eddigi E/1. személyű elbeszélőre, az E/1. személyűek pedig az édesanya személyére vonatkoznak, az előző mondatoktól eltérően nem magára az elbeszélőre, vagyis ideiglenesen megváltozott a referenciális kiindulópont.

A fenti példában is láthattuk, hogy a koreferenciális elemek – a deixishez hasonlóan – egyben jelzik a nézőpontot is. Az alábbiakban néhány további példa szemlélteti a koreferenciális elemek és a nézőpontoszerkezet közötti összefüggést.

A (17a)-ban a beszélő személye, a referenciális központ (R), a semleges kiindulópont (K) és a tudatosság szubjektuma (S) egyaránt az E/1. személyű elbeszélő:

(17a) „*Szeretek főzni, és kedvelem a különleges ételeket*” (VMNÉ, 117).

Az „én” vonatkozhat a beszédesemény résztvevőjére, de az élettörténetekben megjelenő visszaemlékezések során gyakran az elbeszélőre mint a történet résztvevőjére utal. A narratológiai szakirodalom ennek kapcsán különbséget tesz az elbeszélő 'én' és az elbeszélt 'én' között. Egymáshoz való viszonyuk meghatározó a narráció során. Jelen idejű, elbeszélő 'én' jelenik meg pl. a jelen eseményeinek elmesélésekor, de gyakoribb nézőpontviszony, amikor a múlt idejű történetmesélések alkalmával a semleges kiindulópont áttevődik az elbeszélt 'én'-re; erre történik utalás pl. a gyermekkori vagy a fiatalkori emlékek felidézése során (Laki 2014, 178).

A (17b)-ben R és S a megnyilatkozó, míg K az E/1. személyű elbeszélt 'én':

(17b) „Hatvanötben érettségiztem, és beiratkoztam a belgrádi Építészeti Egyetemre” (VMNÉ, 203).

Jellemző nézőpontviszony, amikor a semleges kiindulópont egyes vagy többes szám 3. személyű, valamint többes szám 1. személyű. A (17c)-ben R és S a megnyilatkozó, K pedig E/3.:

(17c) „Apám iparos volt, szaktudásáért igen becsült férfiszabó. Olvasott és zenekedvelő volt” (VMNÉ, 162).

Végezetül fontos megjegyezni, hogy a két mikroszintű szövegtani forma, a deixis és a koreferencia között szoros kapcsolat áll fenn, olykor összefonódnak. Például az E/1. személyű alakokat deiktikus nyelvi elemeknek is tekinthetjük, amelyek rámutatnak a beszédesemény résztvevőjére, de egyben általában anaforikus koreferenciát is képeznek. A 3. személyt jelölő alakok azonban nem tekinthetők prototipikus deixisnek, inkább koreferens elemeknek bizonyulnak, mivel ezek a személyek nincsenek jelen a történetmondáskor, csak az élettörténeti narratívumokból azonosíthatók.

Összegzés

A beszélt nyelvi élettörténetek vizsgálata azt mutatja, hogy igen gyakori a sematikus fogalommal kifejezett koreferencia. Megállapítható, hogy az élettörténetek koreferenciaviszonyait anaforikus szerkezetek jellemzik, mint ahogyan a hagyományos párbeszédek is, hiszen gyakran szükségszerűvé válik a korábban említett fogalom helyettesítése. Mivel az élettörténetekben az elbeszélő primáris célja önmaga prezentálása, igen gyakori koreferenciátípus az E/1. személyű anaforikus koreferencia, melyet Ø + INFL jelöl. Emellett jellemző a T/1., E/3., valamint a T/3. személyre vonatkozó koreferencia is, például a

családi történetek és az egyén életéhez kapcsolódó más események narrációja révén. A koreferens elemek gyakran koreferencialáncba szerveződnek.

A koreferenciális elemek és a nézőpont között szoros kapcsolat áll fenn. Megállapítható, hogy a dialogikus beszédhelyzetben létrejött élettörténetekben is jelzik a koreferenciális elemek az elbeszélő személyét, a nézőpontoszerkezetet, a nézőpontváltást, s hozzájárulnak a szövegösszefüggés megteremtéséhez. A beszélt nyelvi élettörténetek célja az én prezentálása, s ezáltal koreferenciális nyelvi elemek sokasága vonatkozik az elbeszélőre, kapcsolatot teremtve a tagmondatok, mondatok, sőt az egész szöveg szintjén, vagyis e mikroszintű szövegtani forma hatóköre a mezo- és a makroszintre is kiterjedhet.

Irodalom

- Bahtyin, Mihail. 1988. A beszéd műfajai. In *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. Kanyó Zoltán – Síklaki István. 246–280. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Boronkai Dóra. 2008. *A dialógus szövegtani jellemzői drámai művek és beszélt nyelvi társalgások alapján*. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/boronkaidora/diss.pdf> (2024. szept. 26.)
- Halliday, Michael A. K. – Hasan, Ruqaiya. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Laki Boglárka. 2014. Deiktikus nyelvi elemek a beszélt nyelvi élettörténetekben. *Hungarológiai Közlemények* 45 (3): 171–186.
- Laki Boglárka. 2020. *Vajdasági magyar nők beszélt nyelvi élettörténetének szövegtani vizsgálata*. Doktori értekezés. Újvidéki Egyetem, BTK. Kézirat.
- Petőfi S. János. 1997. *Officina Textologica 1. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Petőfi S. János szerk. 1998. *Officina Textologica 2. Koreferáló elemek – koreferencialációk: Magyar nyelvű szövegek elemzése*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Savić, Svenka – Mitro, Veronika szerk. 2006. *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.
- Tátrai Szilárd. 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. *Magyar Nyelvőr* 124 (2): 226–238.
- Tátrai Szilárd. 2002. *Az 'ÉN' az elbeszélésben: A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Tátrai Szilárd. 2010. Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr* 134 (2): 211–233.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2021. *Kognitív szemantika*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

COREFERENCE IN ORAL LIFE STORIES

The study examines the characteristics of coreference appearing in the oral life stories of Hungarian women in Vojvodina within the framework of cognitive text linguistics. After a brief overview of the notion of coreference, it explores the characteristics and types of coreferential elements appearing in life stories, focusing the analysis on coreference expressed with schematic and morphological elements. Since life stories represent a type of personal narration, where the texts are produced by a first-person narrator, particular emphasis is placed on studying the features of first-person coreference, connecting it to the concepts of topic and focus. The study also addresses the relationship between coreferential elements and perspective.

Keywords: coreference, oral life stories, perspective, cognitive text linguistics

KOREFERENCIJA U GOVORNIM ŽIVOTNIM PRIČAMA

Rad se bavi odlikama koreferencije koje se javljaju u govornim životnim pričama mađarskih žena u Vojvodini u teorijskom okviru kognitivne tekstualne lingvistike. Nakon kratkog osvrta na pojam koreferencije, istražuju se karakteristike i tipovi koreferentnih elemenata prisutnih u životnim pričama, usmeravajući fokus analize na koreferenciju izraženu šematskim/morfološkim elementima. Budući da životne priče predstavljaju vrstu personalne naracije, odnosno, pripovedač govori u prvom licu jednine, poseban se naglasak stavlja na proučavanje karakteristika koreferencije koja se odnosi na prvo lice jednine, povezujući je sa pojmovima topika i fokusa. Rad razmatra i odnos između koreferentnih elemenata i tačke gledišta.

Ključne reči: koreferencija, govorne životne priče, tačka gledišta, kognitivna tekstualna lingvistika

A kézirat beérkezésének ideje: 2025. jan. 18.

Közlésre elfogadva: 2025. márc. 10.